

François Gérard Waller (1867–1934), kunsthistoricus en collectionneur

Tegenover de Heilig Hartkerk bij de toegang tot het Vondelpark ligt de dubbele villa Leyerhoven. Dit grote pand aan de Vondelstraat werd in 1876/'77 door P. J. H. Cuypers, de bouwmeester van het Rijksmuseum, gebouwd. In de linker helft (nr. 73) woonden de heer en mevrouw Waller-Schill (afb. 1), in de rechter aanvankelijk de familie Kervel en later de heer en mevrouw Cuypers-Alberdingk Thijm, een oom en tante van de literator Lodewijk van Deyssel. Deze beschreef in zijn *Gedenkschriften* het echtpaar Waller dat de kleinste helft van de villa bewoonde als volgt: *Mijnheer en Mevrouw Waller waren, en zijn altijd gebleven, het elegante paar van Amsterdam. Zij behoorden volkomen bij elkaar. Zij geleken zelfs elkaar. In haarkleur, in oogkleur, met het aangezicht en in bouw. Naast elkaar zijn zij oud geworden. Van bruin blond en rossig blond, is hun haar ongeveer te gelijker tijd allengs wit geworden.* Van Deyssel heeft hen weinig ontmoet, maar vond het *een groot genoegen ze tegen te komen; man en vrouw, die men anders voor broër en zuster zoude gehouden hebben, fijn, tenger, correct, – een eenig paar in de hoofdstad...!*

Het echtpaar Waller (afb. 2) was volop actief in het maatschappelijk leven van die tijd. Meindert Johannes Waller vervulde verschillende bestuursfuncties en zat in allerlei comités en commissies. Men noemde hem wel de 'burgemeester van de Vondelstraat'. Mevrouw Maria Elisabeth

Adolphine Waller-Schill organiseerde avondjes aan huis die door veel prominente Amsterdammers gefrequeenteerd werden. Eén van haar beste vriendinnen was de toneelspeelster mevrouw M. J. Kleine-Gartman voor wie onder het patronaat van M. J. Waller in april 1885 een speciaal feestnummer van de *Kunstbode* werd samengesteld². Ook beeldende kunstenaars, zoals Thérèse van Duyl-Schwartz, kwamen regelmatig bij de Wallers op bezoek. Deze Amsterdamse schilderes maakte in 1891 een portret van M. J. Waller. J. A. L. Chantal, de conservator van het museum Fodor, maakte het jaar daarna een portret van mevrouw M. E. A. Waller-Schill dat thans berust in het Rijksprentenkabinet³.

Het echtpaar Waller had twee zoons: de oudste François Gérard (geb. 4 juni 1867), de jongste Pieter Wilhelm (geb. 5 jan. 1869)⁴. De oudste zoon van de Wallers was aanvankelijk leerling van het Amsterdamse gymnasium. In de zomervakantie van 1886 beklom hij samen met zijn vriend H. Sillem de top van de Matterhorn, waar het tweetal, evenals enkele andere bergbeklimmers, overvallen werd door een sneeuwstorm. De Nederlanders konden zich met gevaar voor hun leven en enkele bevroren ledematen ternauwernood in veiligheid brengen. Een Engelsman stierf door bevriezing op de helling van het bergmassief⁵. De gezondheid van Waller werd door dit ongeval zwaar op de proef gesteld en de gevolgen ervan is hij

Afb. 1. Het huis van de familie Waller aan de Vondelstraat 73 bij de ingang van het park. Gebouwd door P. J. H. Cuypers (1876/77). Foto familiearchief, Rhenen.

eigenlijk nooit meer te boven gekomen. In 1888 behaalde hij in Arnhem zijn eindexamen gymnasium⁶. In september van dat jaar liet hij zich inschrijven als student in de rechten bij de Rijksuniversiteit van Leiden⁷. De studie, die hem toen van pas zou kunnen komen voor een functie bij de firma Testas en Waller (commissionairs in effecten), waar zijn vader werkzaam was, boeide hem niet. Waller voelde zich meer aangetrokken tot de kunstgeschiedenis en de archeologie, getuige zijn lidmaatschap in 1891 van de Société d'Archéologie de Bruxelles⁸. Begin 1896 vertrok hij naar Parijs om zich in de kunstgeschiedenis te bekwamen aan de Ecole des Chartes. Nog datzelfde jaar keerde hij

terug naar Amsterdam waar hij enige maanden als volontair werkzaam was bij het Rijksprentenkabinet. Daar verzorgde hij onder Hofstede de Groot de inrichting van de boekerij⁹. Begin 1897 volgde zijn benoeming tot onderdirecteur van het Mauritshuis. Bovendien werd hij 'voorloopig en tijdelijk' belast buiten bezwaar van 's Rijks schatkist met het beheer van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit van Leiden.

Onderdirecteur van het Mauritshuis

Zijn benoeming in Den Haag heeft veel stof doen opwaaien. De toenmalige directeur van het Mauritshuis dr. Abraham Bredius was buitengewoon ontstemd over Wallers

Afb. 2. Het echtpaar Waller-Schill, de ouders van François Gérard Waller. Foto familiearchief, Rhenen.

benoeming. Zelf had hij de heer Frits Marcus op het oog¹⁰, een Nederlander die in Londen woonde, waar hij werkzaam was in de handel en die zich in zijn vrije tijd aan de oude kunst wijdde. Volgens Bredius behoorde de te benoemen onderdirecteur 'het administratief schrijfwerk, het beheer der comptabiliteit, het catalogiseerwerk enz.' te doen; verder moest hij de directeur bij afwezigheid vervangen. Eventueel kon dit laatste ook gebeuren door de directeur van het Koninklijk Penningkabinet, dr. H. J. de Dompierre de Chauffepié. Dan was misschien zelfs een nieuwe onderdirecteur niet eens nodig; men kon volstaan met een aanvullende 'assistent of een commies of een secretaris'. Bredius kreeg echter niet zijn zin.

Minister S. van Houten wilde niet op zijn voorstel ingaan. Begin februari kreeg de directeur van het Mauritshuis bericht dat F. G. Waller met ingang van 16 februari 1897 bij Koninklijk Besluit was benoemd tot onderdirecteur. Bredius was hierover furieus. Per ommekeer schreef hij de minister dat hij niet zozeer tegen de *persoonlijkheid des Heeren Waller (mij ten eenenmale onbekend, want ZEd heeft het nooit de moeite waard geacht zich aan mij voor te stellen!)* was, maar het volstrekt oneens was met de wijze waarop Wallers benoeming had plaats gehad. Immers *terwijl Uwe excellentie mij toch mondeling de verzekering gaf: 'natuurlijk zal de door U aan te wijzen persoon benoemd worden', wordt thans iemand als onderdirecteur mij opgedrongen, van wie ik volstrekt niets af weet. Zoo iemand het recht heeft bij de benoeming van een onderdirecteur aan eene instelling als het Koninklijk Kabinet van Schilderijen een woord mede te spreken, is het toch wel de Directeur dier instelling, die met hem samen werken moet. Daarenboven is door den Referendaris der Afdeling K + W den door mij voorgestelde kandidaat een examen afgenomen, zoo streng, dat meenig geoefend kunstcriticus er schipbreuk geleden zou hebben. Ik betwijfel of de Heer Waller zulk een examen is afgenomen. En dat geheel in tegenstelling met het mij door Uwe Excellentie gezonden schrijven... waarin uitdrukkelijk gezegd wordt, dat de titularis geen gevormd kunstkenner behoeft te zijn*¹². Uit Bredius' antwoord komt duidelijk de dieper gelegen oorzaak van zijn woede naar voren. Al jarenlang bestond er namelijk een competentiestrijd tussen Victor de Stuers en Abraham Bredius¹³. De minister wenste zich hiermee niet in te laten en ontkende elke bemoeienis van zijn referendaris met de benoeming van Waller. In zijn antwoord aan Bredius schreef hij dan ook: *Ik moet hierbij voegen, dat de Heer de Stuers, wiens hand U ten onrechte overal meent te zien, hoegenaamd niet betrokken is in de nu gedane benoeming. Tijdens de langen duur der vacature is de Heer Waller inzonderheid bij mij op den voorgrond getreden, omdat de Heer Hofstede de Groot hem als volontair aan zijn kabinet had aangenomen en na eene werkzaamheid van*

Afb. 3. Spotprent in 'De Nederlandsche Spectator' naar voorbeeld van Murillo's *Madonna in het Mauritshuis*. Minister S. van Houten zit met het 'kindje Waller' op zijn knie. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

De nieuwste aanwinst van het Mauritshuis.
(In bruikleen).

1897. No. 7.

Nederlandsche Spectator.

v-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Lith. S. Lankhout & Co.

Dit kind is mij te klein, de Vrouwe mij te machtig.

Dr. A. B. . . . naar Vosdell.

een paar maanden onlangs gunstig over hem rapporteerde. Ook ik zelf ken hem enigszins en ik houd mij overtuigd, dat hij de betrekking op eene U volkomen bevredigende wijze zal waarnemen¹⁴. Bredius bood uit protest tegen de gang van zaken zijn ontslag aan. Dit werd echter geweigerd. Mekkend schreef hij daarover aan Jan Veth: *Ik zal het, nu de Koningin geweigerd heeft mijn ontslag te teekenen dan nog maar eens met Wallertje proberen. Maar blijf slechts onder voorbehoud*¹⁵. Enkele dagen voor de officiële benoeming van Waller verscheen naar aanleiding van deze zaak een bijtende spotprent in *De Nederlandsche Spectator* (afb. 3) getiteld 'De nieuwste aanwinst van het Mauritshuis (in bruikleen)'. Naar voorbeeld van Murillo's

Madonna uit het Mauritshuis zit hier minister S. van Houten met op zijn knie het 'kindje Waller'. Het onderschrift luidt: 'Dit kind is mij te klein, de Vrouwe mij te machtig', een zinsnede vrij naar Vondel in de mond gelegd aan dr. Abraham Bredius. Ruim een week later publiceerde *De Kroniek*, de wekelijkse periodiek onder hoofdredactie van P. L. Tak, een karikatuur door Marius Bauer waarin alle hoofdpersonen die betrokken waren bij de benoeming van F. G. Waller hun plaats kregen (afb. 4). Als encensering is gekozen het paneel van Rembrandt, *Simeon in de tempel*, dat in het Mauritshuis hangt. Waller treedt op als de priester die verschijnt voor een ter aarde gezegen Bredius, die wordt ondersteund door een aantal journalisten. Rechts bekijken minister S. van Houten en zijn referendaris Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers met enig leedvermaak het tafereel. Al deze negatieve publiciteit heeft de stille, wat teruggetrokken Waller geen goed gedaan. De samenwerking met Bredius verliep uitermate stroef en gaf voortdurend aanleiding tot nieuwe conflicten. Een terugkerend punt van discussie was de afwezigheid van Waller gedurende ten minste één dag in de week om de zaken voor het Prentenkabinet in Leiden te kunnen afwickelen. Herhaaldelijk is hierover door Bredius met het departement gecorrespondeerd¹⁶.

Waller die allerm minst gelukkig was met de hele gang van zaken zag voortdurend uit naar een andere baan en solliciteerde dan ook op de vrijkomende directeursplaats van het Rijksprentenkabinet in 1898. Zowel F. G. Waller als E. Moes presenteerden zich als kandidaten. Beiden werden afgewezen. De argumenten hiervoor waren: *De heer Waller heeft zich nog te kort toegelegd op de studie der oude prenten om nu reeds aan het hoofd van het Pr. Kabinet te kunnen staan: als onder Directeur zou hij zeer zeker op zijne plaats zijn. De heer Moes heeft nimmer bewezen gegeven van speciale kennis op het gebied der oude prenten; hij beweegt zich meer op historisch en bibliografisch gebied. Veel werk maakt hij van oude portretten...*¹⁷

De vacature werd uiteindelijk vervuld door J. Ph. van der Kellen die zich weer beschikbaar had gesteld voor de betrekking van directeur

Afb. 4. Spotprent in 'De Kroniek' vrij naar Rembrandts 'Simeon in de tempel'. Waller treedt op als de priester die verschijnt voor een ter aarde gezegen Bredius. Minister S. van Houten en zijn referendaris Victor de Stuers kijken met enig leedvermaak toe. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Het geval Bredius.

Bijvoegsel van „DE KRONIEK” van 21 Februari 1897.

Troesting & Co. Hfg. Lith. Amst.

RUSTICUS del.

EEN PROFANE IN DEN TEMPEL.

van 's Rijksprentenkabinet, een functie die hij ook al van 1876 tot en met 1896 had bekleed. Waller bleef dus onderdirecteur van het Mauritshuis.

De verhouding tussen Bredius en Waller was inmiddels zo slecht dat er tussen beiden geen mondeling overleg plaatsvond. Kwesties die geregeld moesten worden, werden schriftelijk afgedaan. Bredius had geen goed woord voor Waller over en probeerde hem zoveel mogelijk te isoleren. In een brief aan Jan Veth klaagde hij erover dat het in het Mauritshuis *miserabel* ging. *Waller, die mij durft toe te voegen: Wat voert u nu eigenlijk in 't Museum uit, Heelemaal niets, en erger dingen, behoeft geen excuses te maken, en wordt lief ontvangen en mij zegt Borgesius U zult wel begonnen zijn en hem gesard hebben... Die Flug van Aspermont, Volontair bij mij is uitstekend. Hij ziet goed, heeft heel veel plezier en hart voor de zaak, is ijverig, werkt voorbeeldig, teekent goed; geeft de lui schetsjes als ze om inlichtingen vragen, belooft veel. Waller die niets belooft maar een pedante vlegel is, wordt op schandalige wijze door de Minister gesteund*¹⁸.

Waller zocht steeds meer werkzaamheden waarmee Bredius hem niet kon lastig vallen. Zo begon hij in 1899 in nauwe samenwerking met J. Ph. van der Kellen, de directeur van het Amsterdamse prentenkabinet, met het samenstellen van een *Register* op alle Nederlandse graveurs. Hiervoor bezocht hij tenminste één dag in de week het Rijksprentenkabinet. Ook deze activiteit van Waller ontging de pers niet. In een vrij onsmakelijk stukje in *De Amsterdammer* vroeg men zich in de rubriek 'Kunst en Letteren' af waarom juist Waller een dergelijk register moest maken *daar hij op dat gebied tot dusverre niets heeft geleverd of verricht, waaruit ook maar blijken kan, dat hij in bijzondere mate oog of gevoel voor die kunst bezit*. De schrijver(s) van het stukje voegde(n) eraan toe: *Misschien echter zijn het de familie-eigenschappen, die den jeugdigen heer Waller, ook als neef van minister Pierson, hebben aangewezen, om hem in dezen min of meer administratieven arbeid een opleiding te geven. Dat de Heer Waller, wiens benoeming aan het Mauritshuis reeds de Kamer en de*

Afb. 5. François Gérard Waller, vermoedelijk in de tijd dat hij het beheer voerde over het Prentenkabinet te Leiden. Foto Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

*pers voor een oogenblik op stelten zette, hiermede zou worden voorbereid om een directeurschap in het Rijksmuseum te verkrijgen, is een gerucht, dat reeds sedert eenigen tijd gaat, doch waarvoor hoop ik, geen andere grond bestaat, dan de vroegere protectie, door Minister van Houten den zoon van zijn vriend Waller verleend*¹⁹. Ondanks dit soort insinuerende belastingen heeft Waller, vermoedelijk gesteund door Van der Kellen, zich niet van zijn voornemen om een dergelijk register te maken, laten afbrengen. De hele affaire op het Mauritshuis heeft aan Wallers zelfvertrouwen afbreuk gedaan. Tenslotte bood hij in 1900 zijn ontslag aan. Dit werd hem eervol verleend.

Het beheer van 's Rijks Prentenkabinet te Leiden

Ondertussen was Waller (afb. 5) sedert 16 februari 1897 belast met het beheer van het prentenkabinet in Leiden. Direct na zijn indiensttreding begon hij met het opnieuw ordenen van de verzameling waarmee zijn voorganger J. Ph. van der Kellen al een begin had gemaakt²⁰.

Alle prenten werden op naam van de maker gelegd (vroeger lagen ze op de ontwerper). De kunstenaars werden ingedeeld in 'scholen' en op alfabet gelegd (dus niet chronologisch geordend zoals dat voorheen gebeurde). Hetzelfde geschiedde met de tekeningen. Verder werden nog enkele aparte 'afdelingen' van doubletten gecreëerd bij de prenten waarbij de voorstelling van groter belang was dan de prentkunstenaar, zoals een afdeling portretten, historieprenten en topografie. In het jaar van zijn indiensttreding liet hij een nieuw eigendomsstempel maken met de letters R K v P (Rijks Kabinet van Prenten) om de prenten en tekeningen te waarmerken²¹. Tenslotte zette hij een verzameling reproducties op van schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken. Waller heeft ervoor gezorgd dat de portefeuilles leren ruggen en linnen stofkleppen kregen; alle prenten werden op karton van gelijke grootte opgezet; sedert 1897 schafte hij ca. vijfhonderd nieuwe portefeuilles aan. In het verslag over 1899 kon hij voldaan vaststellen: *Dit jaar kwam ik gereed met het rangschikken der prenten naar den graveur, etsen en steenteekenaar. Thans rest mij nog het werk der kunstenaars voor zoover dit nog niet geschied is, naar bestaande beschrijvingen te rangschikken*. In 1901 werden veertien portefeuilles met 4135 doubletten van het Rijksprentenkabinet overgebracht naar de Leidse verzameling. Deze moesten geïntegreerd worden in de collectie. Het is vooral aan Waller te danken dat de Leidse verzameling in ruim vijf jaar geheel op orde werd gebracht. Ondanks de geringe geldmiddelen die hem ter beschikking stonden, slaagde Waller erin een respectabel aantal tekeningen van een goed gehalte te kopen voor het Leidse prentenkabinet. Zo verwierf hij onder meer op de veiling W. F. Piek (1-2 juni 1897): Hendrik Avercamp, *Vissers op het ijs* (voor f 34,-); Claes Pietersz. Berchem, *Hertenjacht* (f 37,-) en *Herders met hun kudde* (f 27,-); Abraham Bloemaert, *Ignis* (f 20,-); Jacob Cats, *Gezicht te Muiderberg* (f 43,-); Allart van Everdingen, *Dorpsbegrafenis* (f 20,-); Jan Lievens, *De Overtoom* (f 80,-) en Anthonie Waterloo, *Bosrand* (f 44,-). Bij de

kunsthedelaar Van Gogh kocht hij onder meer: Abraham Bloemaert, *Ooievaars op hun nest* (f 12,-); Jan de Bisschop, *In de duinen bij Scheveningen* (f 20,-); Constantijn Huygens jr., *Oosterwijck*, 29 aug. 1673 (f 35,-) en Cornelis Bega, *Twee studies* (recto en verso) *van een zittende vrouw* (f 25,-). Op 4 januari 1900 kocht hij nog enkele tekeningen (afkomstig uit de Atlas Wurfbaïn) bij H. J. Valk waaronder het titelblad van Willem Pietersz. Buytewech voor *Alle de spelen van Gerbrand Adriaensz. Bredero* (afb. 6). Wallers laatste belangrijke tekeningenaankoop in 1900 bestond uit twee bladen van Lambert Doomer die oorspronkelijk afkomstig waren uit de verzameling van W. Pitcairn Knowles, namelijk: *Stenen kruis aan de Loire bij Nantes* en *De Pont Neuf te Angers* in 1646²². Na 1901 werd het aantal aanwinsten geringer. De beschikbare gelden lieten weinig aankopen toe. Vermoedelijk ging het toen ook bergafwaarts met Wallers gezondheid. In 1905 liep hij een zware longontsteking op waar hij maar moeilijk vanaf kon komen. Nog datzelfde jaar vroeg hij verlof om in een Zwitsers sanatorium verpleegd te kunnen worden. Toen bleek dat hij slecht herstelde, nam hij uiteindelijk ontslag aangezien *de ernstige ongesteldheid ... het mij moeilijk maakt op den duur de functie van directeur van het Rijkskabinet van Prenten waar te nemen op de wijze zooals ik mij zelf als eisch zou willen stellen*²³. Waller die van 1897-1905 in Den Haag gewoond had, keerde na zijn eervol ontslag bij het Leidse prentenkabinet terug naar Amsterdam. Hier nam hij weer zijn intrek in het ouderlijk huis aan de Vondelstraat 73. Begin 1906 was Waller firmant geworden van Testas en Waller, waar zijn vader ook deel van uitmaakte. Deze trok zich in 1912 uit de zaken terug; zijn zoon volgde hem in 1917²⁴. Nu kon hij zich geheel gaan toeleggen op het aanvullen, ordenen en beschrijven van zijn verzamelingen, die hij in de voorgaande jaren had opgebouwd (zie hierna). Tot publiceren kwam hij maar zelden. We kennen slechts enkele korte artikelen van hem waaruit vooral zijn belangstelling voor de genealogie en de heraldiek blijkt²⁵. Van de eigen familie stelde hij een uitvoerige

Afb. 6. Willem Pietersz. Buytewech. Ontwerptekening voor het titelblad 'Alle de Spelen van Gerbrand Adriaensz. Bredero'. Pen in bruin, penseel in grijs, grijs gewassen, 173 × 131 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

Dit is één van de bladen die Waller in de periode 1897-1900 voor het Leidse prentenkabinet vervierf. Foto Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

genealogie samen en bracht zo veel mogelijk stukken bijeen in een door hem gevormd familiearchief²⁶. Dit bestond uit allerlei archivalia zoals akten, personalia, wapentekeningen, kwartierstaten, penningen, een familiebijbel en een lijst van alle hem bekende portretten van leden van de familie Waller. Als verantwoording van de lijst met Waller-portretten merkte hij op dat met de beschrijving ervan een drieledig doel was beoogd: *In de eerste plaats wilden wij trachten te voorkomen dat later aan de afbeeldsels onjuiste namen worden toegekend. De bezitters aansporen om het nog aanwezige in eere te houden is misschien niet overbodig, want de hier beschreven stukken zijn gering in getal vergeleken bij degenen die door gemis aan piëteit verloren gingen. Nog geen 60 jaar geleden werden familieportretten als bijdrage aan een watersnoodloterij geschonken en werden afbeeldingen der schoone kunne – wier zwierig uitgesneden kledij aanstoot gaf – van de hand gedaan. En door de aandacht op de hier beschreven stukken te vestigen hopen wij de portretten op het spoor te komen die in vreemde handen overgingen*²⁷. In 1927 richtte hij de Familie Waller-Stichting op. De regenten ervan beheren het archief en organiseren nog steeds familiebijeenkomsten. Naast zijn genealogische activiteiten heeft Waller zich tot ca. 1922 intensief beziggehouden met het samenstellen van het graveursregister, waarvoor hij veel archiefonderzoek verrichtte en zo'n achthonderd kunstenaars aanschreef²⁸. Dit werk heeft hij niet kunnen voltooiën. Na zijn dood in 1934 hebben de beheerders van de gelden die Waller speciaal voor deze uitgave had bestemd, besprekingen gevoerd met dr. J. G. van Gelder die zij aanvankelijk de eindredactie van het door Waller nagelaten manuscript hadden toegedacht. Deze gesprekken hebben echter niet tot het gewenste resultaat geleid. Daarom werd in tweede instantie dr. W. R. Juynboll aangezocht die enige jaren assistent op het Leidse prentenkabinet was geweest. Hij heeft het graveursregister geheel bijgewerkt, geredigeerd en voor druk gereed gemaakt²⁹. In 1938 is Wallers *Biografisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs* bij

Martinus Nijhoff in Den Haag verschenen³⁰. Waller heeft – zoals reeds vermeld – tijdens zijn leven maar heel weinig gepubliceerd. Met uitzondering van de reeds genoemde artikelen was hij met Daniël Franken overeengekomen een door de laatste begonnen boek over het gehele oeuvre van Adriaen van de Venne (afb. 7) samen te zullen voltooiën. Franken, die na zijn dood in 1898 onder andere een aantal belangrijke schilderijen van Van de Venne aan het Rijksmuseum naliet, had in 1878 al een catalogus van het oeuvre van deze kunstenaar samengesteld³¹. Dit boek werd door de auteur en door zijn vriend Waller geheel herzien en gecorrigeerd. Het manuscript van dit werk berust thans in het Rijksprentenkabinet³². Van publikatie is echter nooit iets gekomen.

Op het gebied van de prentkunst had hij naast zijn speurwerkzaamheden voor het graveursregister grote interesse voor de lithografie. Zelf stelde hij een lijst samen van steendrukkers in Nederland (1809–1875)³³. Vooral de oorsprong van de lithografie in ons land intrigeerde hem. Op dit gebied deed hij enkele vondsten. Hoewel Waller eerst van plan was deze zelf te publiceren, verzocht hij de graficus Simon Moulijn uiteindelijk deze in zijn boek *De eerste jaren der lithografische prentkunst in Nederland* te willen opnemen³⁴.

De collectioneur

Na zijn eervol ontslag in Leiden is Waller zich gaan toeleggen op het aanleggen van een aantal verzamelingen. Hij was vooral geïnteresseerd in zaken waar weinig mensen belangstelling voor hadden. Zo kocht hij in september 1906 een verzameling volksprenten die vermoedelijk afkomstig is van de boedel van mevrouw H. M. de Vicq-Carbasius. Door bemiddeling van de Amsterdamse handelaar Bom had hij de hand weten te leggen op deze Hoornse verzameling, die in de veilingcatalogus niet nader omschreven was (zie p. 146). Voor een luttel bedrag verwierf Waller zo een belangrijk fond, dat hij tot 1923 steeds heeft aangevuld. In dat jaar schonk hij zijn uitzonderlijke collectie aan het Rijksprentenkabinet. Voor deze genereuze daad ontving hij de gouden museummedaille. Tijdens het verzamelen van de volksprenten

Afb. 7. Adriaen van de Venne. *Mansverdriet*. Pen in bruin, penseel in grijs, plaatselijk met wit gehoogd, 97 × 128 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Dit blad is een ontwerp-tekening voor Van de Vennes prent in zijn boek 'Tafereel van de Belachende Werelt'

had hij er een register van samengesteld en zijn collectie op naam van de uitgever geordend³⁵.

Een andere collectie van Waller, die nauw samenhang met zijn verzameling volksprenten, was die van zijn *Nederlandsche en Vlaamsche Populaire Boeken*. In de tuinkamer van het pand Vondelstraat 73 stonden bij het overlijden van Waller in 1934 zes kasten met ruim 1900 exemplaren van Hollandse en Vlaamse 'volksboekjes'³⁶. Waller had de werkjes, die verschenen waren tussen ± 1500 en 1850, opgekocht bij tweedehands boekverkopers en op veilingen. In 1893 was op dit gebied de eerste belangrijke verkoopcatalogus van de firma Frederik Muller & Cie verschenen.

Dit werk, getiteld *Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*, was samengesteld door F. Adama van Scheltema die de zaak van Frederik Muller had overgenomen³⁷. Waller kocht uit deze catalogus 29 nummers zoals blijkt uit het geannoteerde handexemplaar van de firma Muller³⁸. In 1907 bracht R. W. P. de Vries een soortgelijke catalogus uit. Ook hier heeft Waller weer zijn slag kunnen slaan³⁹. Van elk boekje dat hij verwierf, probeerde Waller steeds zo veel mogelijk verschillende drukken te pakken te krijgen. De exemplaren verkeerden vaak in een slechte staat.

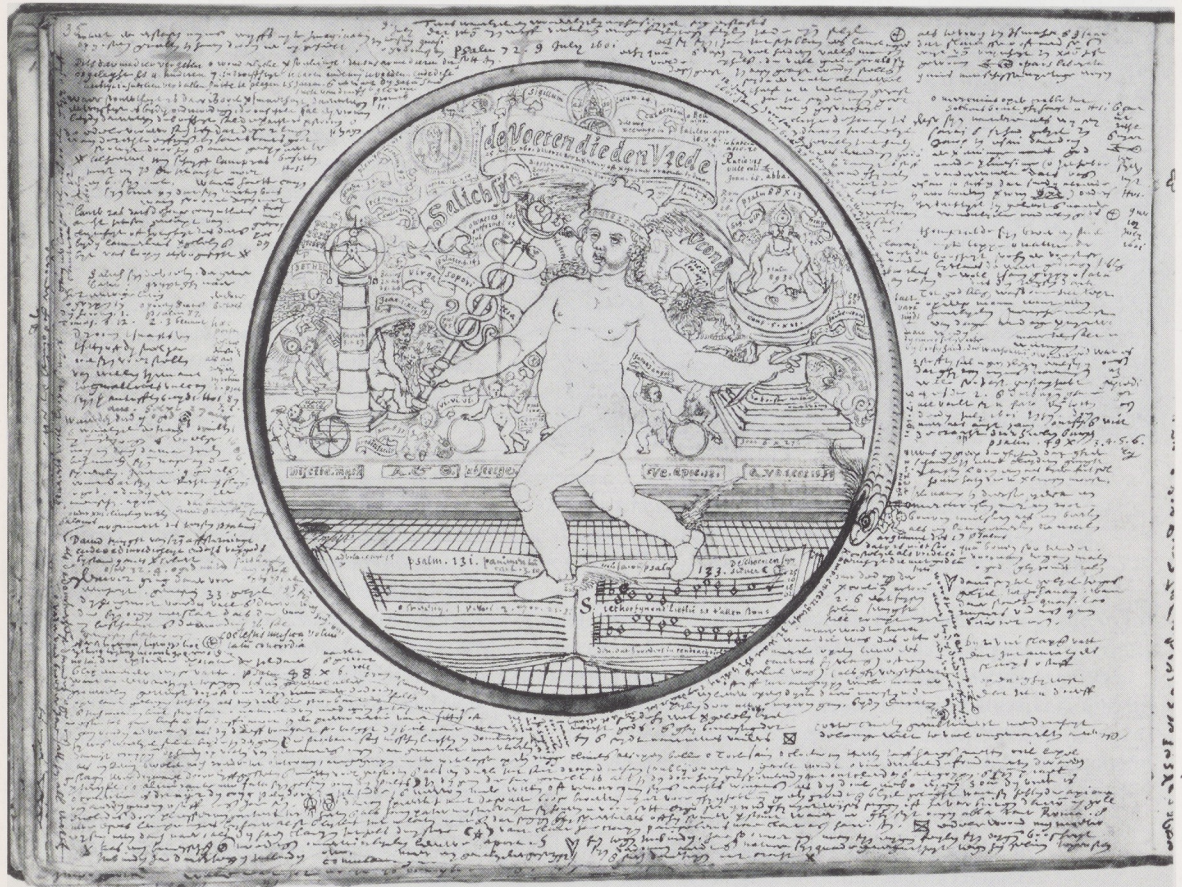
Waller voorzorg deze van een nieuw stofomslag

(1635), p. 109. De Fondation Custodia te Parijs bezit een enigszins afwijkende ontwerp-tekening voor een schilderij met de titel *Mansverdriet*.

zodat ze er weer onberispelijk uitzagen. Hij las de boekjes nauwkeurig, maakte in een kaartsysteem een beschrijving van elk en voegde – waar mogelijk – annoteringen toe. Hierin vindt men onder meer gegevens over de inhoud en over 'anonieme auteurs'. Hoe verhelderend deze aantekeningen waren, blijkt bijvoorbeeld uit die bij *De Doorluchtige Daden van Jan Stront, Opgedragen aan het Kackhuys* (nr. 441): *Dit merkwaardige boek is blijkbaar zoo ijverig vernietigd dat het ongemeen zeldzaam is geworden. Met duivelsche geestigheid vermeidt zich de schrijver met alles te spotten en de meest scabreuze geschiedenissen en anecdoten te vertellen, waarbij echter ook heel aardige oude overleveringen en verhalen. Hij heeft uit tal van bronnen geput, veel Fransche schrijvers gebruikt, o.a. aan François Béroalde de Verville's *Moyen de parvenir*, den dialoogvorm ontleend waarin hij de namen van geleerde en groote mannen misbruikt. Merkwaardig is b.v. de levendige beschrijving der kwaadaardige streken, waarmede den rector der Rotterdamsche latijnsche school het leven werd verbitterd. Naar mijne meening kan de schrijver niemand anders zijn dan de geleerde bakker Gerrit van Spaan (1651–1711), de Rotterdamsche stedebeschrijver: men vergelijke den stijl van Jan's *Doorluchtige daden met Louwtje van Zevenhuizen* (zie: 1573) en de *Beschrijvinge van Rotterdam* (zie: 1572). 's Mans ondeugend gezicht op het door Wandelaar gegraveerd portret (Muller 5033) past bij deze veronderstelling!⁴¹ Het was Wallers bedoeling om eens een bibliografie samen te stellen van deze collectie. Hoewel hij hiervoor erg veel werk had verzet, is het er tijdens zijn leven niet van gekomen. Na zijn dood werd mej. Emma Dronckers, bibliothecaresse van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, gevraagd het karwei te willen voltooien en het manuscript voor de druk gereed te maken. Zij heeft dit gewetensvol gedaan en alle aantekeningen van Waller opgenomen en voorzien van zijn signatuur⁴². Daarmee was voor het eerst een gedegen beschrijving van deze dikwijls uiterst zeldzame werkjes te boek gesteld. Waller had in zijn bibliotheek ook een*

Afb. 8. Bladzijde uit het dagboek van de 16de-eeuwse mysticus Paulus de Kempener, gedateerd 9 juli 1601. Manuscript. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

belangrijke sectie boeken gewijd aan het occultisme. Toen Bredius kennelijk iets had vernomen over Wallers belangstelling voor occultisme, sprak hij in zijn lastercampagne tegen de hem onwelgevallige onderdirecteur het vermoeden uit dat *Waller aan slangenbezweren deed waarbij vlammen uit de grond kwamen*⁴³. Zijn *Bibliotheca Magica* is in 1918 geveild bij R. W. P. de Vries⁴⁴. De veilingcatalogus is qua beschrijving tamelijk analoog aan die van Wallers verzameling 'volksboekjes'. Na de uitvoerige titelbeschrijving volgt meestal een korte aantekening over de inhoud en soms ook over de auteur van het boek. Het heeft er alle schijn van dat Waller deze catalogus heeft gemaakt. Zijn collectie occulte literatuur

bestond uit 15 manuscripten, 588 boeken en 19 periodieken. Vrij uitzonderlijk was dat de tijdschriften vrijwel alle compleet waren, dus van de eerste jaargang tot het staken van de periodiek. Wallers *Bibliotheca Magica* kan men zien als een weerspiegeling van het spirituele leven rond de eeuwwisseling; verschillende stromingen uit die tijd zijn vertegenwoordigd zoals de Engelse theosofie (H. P. Blavatsky en A. E. Waite) en het Franse occultisme (E. Lévi en J. Péladan). Goed vertegenwoordigd zijn de werken op het magisch-occulte terrein. Verder bevatte Wallers collectie nogal wat werken waaruit zijn belangstelling voor de alchemie (bijv. J. H. Cohausen, O. Croll en H. Khunrath) en voor het oorspronkelijke hermetisme

Afb. 9. De studiezaal van het Rijksmuseum (ca. 1928) die Waller regelmatig bezocht. Staand mw. J. van Someren Brand (administratief medewerkster) en aan de tafel enige volontairs. Op de plank onder de klok staat de exlibrisverzameling die F. G. Waller in 1913 aan het Rijksprentenkabinet ten geschenke gaf.

(Giordano Bruno en Robert Fludd) blijkt. Het hermetisch-christelijke aspect komt in Wallers *Bibliotheca Magica* minder voor (J. G. Gichtel en Hermes Mercurius Trismegistus), hoewel hij juist op dat gebied enkele zeer zeldzame uitgaven bezat (de nrs. 294–295: Nederlandse *Hermes*vertalingen en 505: Nederlandse vertaling van de *Fama*)⁴⁵. Na de auctie van zijn *Bibliotheca Magica* heeft Waller zo af en toe nog wel eens enkele occulte boeken gekocht. Zo kwam na zijn dood in 1934 onder meer het handgeschreven *Dagboek* (afb. 8) en een tekening van de 16de-eeuwse mysticus Paulus de Kempenaer onder de hamer⁴⁶. Beide werden gekocht door het Rijksmuseum. Ook bezat hij enkele autografen op het gebied van het occultisme

van o.a. A. C. A. Eschenmayer (aan J. Kerner), St. de Guaita en J. C. Ludeman etc.⁴⁷.

Een ander belangrijk bestanddeel van Wallers boekenbezit was zijn collectie veilingcatalogi van het begin der 18de eeuw tot het begin van de jaren dertig van deze eeuw. Het merendeel ervan was opgeslagen op de zolder van zijn huis. Een klein gedeelte stond in een kast op de 'Groote Logeerkamer'. Frits Lugt heeft bij het samenstellen van zijn *Répertoire des catalogues de ventes publiques* Wallers collectie veelvuldig geraadpleegd⁴⁸. Opmerkelijk is dat Waller zijn exemplaren niet annoteerde zodat het thans vrij lastig is de herkomst van zijn verschillende verzamelingen te achterhalen. Vrijwel zijn

Afb. 10. P. G. van Os. *Vergezicht over de weilanden bij 's-Graveland*, 1817. Doek, 111 × 89,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

Op de voorgrond loopt de 's-Gravelandse vaart. De weilanden zijn thans vrijwel verdwenen; hier ligt tegenwoordig het plaatsje Kortenhoef. Rechts tegen de horizon is nog juist het Horstermeer zichtbaar. De bôsschages aan de einder in het midden van het schilderij vormen de bebouwing en de beplanting langs de Vecht.

gehele collectie veilingcatalogi is vanaf 1933 in gedeelten overgedragen aan het Rijksmuseum. In datzelfde jaar schonk hij ook een curieus manuscript van de hand van Abraham Alewijn (1664–1721) dat verlucht is met negentien penseeltekeningen door Pieter van den Berge. Het werkje draagt als titel *Zinrijke Simmebeelden*.

Wallers kunsthistorische boekerij is na zijn dood geveild. Werken op het gebied van de Franse en Nederlandse literatuur, de Nederlandse topografie, genealogie, heraldiek, penningkunde en enige occulte boeken die hij sedert 1918 had verzameld kwamen toen eveneens onder de hamer. Op deze veiling verwierf het Rijksmuseum diverse werken (16 lots) waaronder Paul

Cochins *Les misotechnites aux enfers* en een in rood marokijn gebonden exemplaar van de zeer zeldzame veilingcatalogus van de *Atlas der Vaderlandsche historie* van Betje Wolff en Aagje Deken⁴⁹.

Met deze boekerij hingen twee andere collecties nauw samen namelijk Wallers verzameling Noord- en Zuid-Nederlandse en buitenlandse exlibris (afb. 9), en zijn collectie boekbinderspapieren. Beide schonk hij resp. in 1913 en 1917 aan het Rijksprentenkabinet, dat drie afzonderlijke tentoonstellingen aan deze schenkingen wijdde (zie pp. 136–145). Bij alle schenkingen heeft Waller steeds bepaald dat de werken nooit uitgeleend mochten worden en zelfs het Rijksprentenkabinet niet mochten verlaten. Indien deze instelling uit Amsterdam zou worden verplaatst, dan dienden de door hem geschonken goederen aan de gemeente Amsterdam te worden overgedragen, aangezien Waller *vóór alles het behoud ervan voor Amsterdam* beoogde⁵⁰. Kort voor zijn overlijden schonk Waller nog enkele kunstwerken aan het Rijksmuseum waaronder de gezichten op en uit een buitenhuis te 's-Graveland door P. G. van Os (1776–1839). Beide doeken, *Vergezicht over de weilanden bij 's-Graveland* (afb. 10) en *De Vaart bij 's-Graveland* (beter: *De 's-Gravelandse vaart*; afb. 11) werden resp. in 1817 en 1818 voor de overgrootvader van de schenker, Herman Waller (1749–1820), geschilderd⁵¹. Het is heel goed mogelijk dat deze Herman Waller, zoals veel gegoede Amsterdamse families dat in die tijd deden, de zomers in 's-Graveland doorbracht. De oude kern van het dorp bestaat uit een reeks woningen gelegen aan een rechte weg (tegenwoordig het Noordereinde), die parallel loopt aan de 's-Gravelandse vaart. Op de vrij smalle strook grond tussen de vaart en de weg woonde de burgerbevolking. Mogelijkheden voor een tuin aan de achter- of aan de voorzijde waren er nauwelijks. Aan de overzijde van de vaart ligt tegenwoordig Kortenhoef. Ook het vergezicht is goed te lokaliseren. De drie afgebeelde molens geven hierbij houvast. Het is een gezicht vermoedelijk vanuit hetzelfde buitenhuis over de 's-Gravelandse vaart in de richting van Kortenhoef. Rechts ter hoogte

Afb. 11. P. G. van Os. *De 's-Gravelandse vaart*, 1818.
Doek, 111 × 89,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.
De woningen en de tuinen tussen de 's-Gravelandse vaart (links) en het Noorderende (rechts). Van de bebouwing zoals Van Os die schilderde is weinig meer over. Nog wel te traceren is het pand met de hijsbalk, tegenwoordig Noorderende 145. Aan de overzijde van de vaart ligt nu Kortenhoeft.

Afb. 12. Jacob Jordaens. *Cavarra en Euripia*, 1657. Pen in bruin, bruine wassing over zwart krijt, 288 × 248 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

De inscriptie in de hand van Jordaens luidt: *Syn huysvrouw int bedde synde berispt hem dat hy soo veel 2000 Croonen genoempt hadde/hy toont dat hy der noch 1000 meer hadde mede gebracht.*

van de horizon is het Horstermeer zichtbaar. Voor zijn dood in 1934 schonk Waller 68 bladen van zijn tekeningenverzameling aan het Rijksprentenkabinet. In 1935 volgden nog 38 bladen bij legaat⁵². Ook het Leidse prentenkabinet, waar Waller met veel inzet had gewerkt, kreeg enkele tekeningen van hem⁵³. Opvallend is dat bij de 68 bladen die hij aan het Rijksprentenkabinet ten geschenke gaf maar weinig kwalitatief belangrijke tekeningen zitten. De schenking bevat merendeels 18de- en 19de-eeuwse bladen. Tot de 38 tekeningen die Waller legateerde behoren wel enkele belangrijke bladen zoals bijvoorbeeld *Cavarra en Euripia* van Jacob Jordaens (door Waller verworven als een tekening van Gerbrand van den Eeckhout; zie afb. 12)⁵⁴. Ook twee tekeningen van Adriaen van de Venne trekken de aandacht.

Beide, ontwerpen voor prenten, zijn opgenomen in het manuscript dat Waller met zijn vriend Daniël Franken over deze kunstenaar had samengesteld (zie noot 32 en afb. 7). Het legaat bestaat hoofdzakelijk uit 17de- en 18de-eeuwse tekeningen.

Voor het samenstellen van zijn graveursregister had Waller een grafiekcollectie aangelegd die bestond uit steeds één à twee prenten per graveur. De eigentijdse kunstenaars zijn in die collectie goed vertegenwoordigd. Deze verzameling, die bestond uit ruim 4100 bladen, gaf hij eveneens aan het Rijksprentenkabinet⁵⁵. De ca. 800 kunstenaarsautografen die nauw met de prenten samenhangen en die na Wallers dood aan de universiteitsbibliotheek van Amsterdam werden gelegateerd, zijn in augustus 1984 boven water gekomen (zie noot 28).

Waarschijnlijk was het Wallers bedoeling nog tijdens zijn leven zoveel mogelijk kunstwerken die hij bezat en die hij van belang achtte voor onze openbare verzamelingen, onder te brengen in diverse publieke instellingen. Evenals aan het Rijksprentenkabinet gaf Waller ook aan het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem verschillende van zijn collecties ten geschenke. Zo schonk hij in 1930 zijn verzameling van 56 tabaksdozen daterend van het eind van de 17de eeuw tot het begin van de 19de eeuw aan die instelling, in 1932 zijn collectie Nederlandse signetten en 298 gesneden houtblokjes, die nauw samenhangen met zijn collectie Nederlandse volksprenten en volksboekjes; bovendien schonk hij nog 55 voorwerpen op het gebied van de volkskunst en het jaar daarop een collectie huisraad van ca. 1850. Na Wallers dood verwierf het Openluchtmuseum nog ruim veertig antieke meubels bij legaat⁵⁶. Aan de universiteit van Amsterdam tenslotte vermaakte Waller zijn collectie edelstenen. Het familiearchief dat hij geheel geordend en beschreven had, bleef jaren lang bij zijn verwanten. In 1979 is een deel ervan via het Centraal Register van Particuliere Archieven in bruikleen gegeven aan het Amsterdamse gemeentearchief. Het andere deel berust nog bij de familie (zie noot 26).

Hoewel Waller zijn kapitaal goed had belegd,

heeft zijn vermogen toch door de economische recessie van de jaren dertig zwaar geleden. Tijdens zijn leven had Waller met de chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van O. K. en W. een erfstelling besproken⁵⁷. Zijn vermogen werd overeenkomstig zijn laatste wil hoofdzakelijk ondergebracht in een fonds, het zogenaamde F. G. Waller-Fonds. Een klein gedeelte van zijn geldmiddelen reserveerde men voor de uitgave van het graveursregister en voor de publikatie over de volksboekjes. Het fonds wordt beheerd door vier regenten die jaarlijks een bedrag ter beschikking stellen van het Rijksprentenkabinet voor aankopen van in de eerste plaats *prenten, vervaardigd door Nederlanders en incunabelen met houtsneden der Nederlandsche school, in de tweede plaats van prenten door niet Nederlanders vervaardigd, benevens bij uitzondering van teekeningen*⁵⁸.

Waller heeft – zoals we reeds zagen – tijdens zijn leven niet alle zaken kunnen afhandelen. In 1933 ging zijn gezondheid steeds verder achteruit. In de zomer van dat jaar schreef hij al aan de directeur van het Leidse prentenkabinet J. J. de Gelder dat zijn hart *spookte*⁵⁹. Ruim een jaar later overleed hij, op 23 november 1934. Waller werd bijgezet op de begraafplaats Westerveld. Na zijn dood kwamen zijn resterende antiquiteiten en boeken onder de hamer⁶⁰. Ook zijn huis aan de Vondelstraat werd verkocht. Dit kapitaal voegde men overeenkomstig de wens van de overledene toe aan het F. G. Waller-Fonds. Vrij spoedig na de afwikkeling van de boedel kon de eerste jaarlijkse uitkering worden gedaan. Vanaf dat moment heeft het Rijksprentenkabinet ieder jaar vele belangrijke prenten kunnen kopen uit het fonds van deze bescheiden, moeilijk te doorgronden mecenas.

Noten

- ¹ L. van Deysse, *Gedenkschriften* II, Zwolle 1962, p. 666.
- ² N. van Harpen, *Menschen die ik gekend heb*, Rotterdam 1928, p. 43.
- ³ Inventarisnummer '33: 20.
- ⁴ Zie voor de genealogie van de familie Waller: *Nederland's Patriciaat* 45 (1959), pp. 339–375. Een goede levensbeschrijving van de oudste zoon is: A. Staring, 'François Gerard Waller' in *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Jaarboek 1934–1935*, pp. 201–206 (verder aangeduid als *Levensbericht Waller 1934–1935*). Zie verder: H. B[rugmans], 'François Gérard Waller', *Maandblad Amstelodamum* 23 (1936), p. 7; D. de Hoop-Scheffer, 'F. G. Waller 1867–1934' in: *Het Rijksmuseum 1808–1958, Bulletin van het Rijksmuseum* 6 (1958), p. 91.
- ⁵ Zie bijv. *Nieuwe Rotterdamse Courant* 20 aug. 1886; *Handelsblad* 22 en 23 aug. 1886 en *Le Précurseur* 31 Août 1886.
- ⁶ Archief familie Waller, PA 779, port. XXI, nr. 7, Gemeentearchief Amsterdam.
- ⁷ Idem, nr. 8.
- ⁸ Idem, nr. 9.
- ⁹ *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* XIX (1896), p. 29.
- ¹⁰ Stukken betreffende verloven van de directeur enz. (1897–1914), dossier nr. 1909 (vroeger 2885), Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.
- ¹¹ Idem (zie noot 10).
- ¹² Brief van A. Bredius aan min. S. van Houten, d.d. 5 febr. 1897. Uittreksels van de stukken over de kwestie Waller werden mij ter beschikking gesteld door mw. L. Barnouw-de Ranitz, te 's-Gravenhage.
- ¹³ Zie L. Barnouw-de Ranitz, 'Abraham Bredius, een biografie', in: A. Blankert, *Museum Bredius. Catalogus van de schilderijen en tekeningen*, 's-Gravenhage 1980², p. 10.
- ¹⁴ Brief van minister S. van Houten aan A. Bredius, d.d. 6 febr. 1897 (zie noot 12).
- ¹⁵ Brief van A. Bredius aan J. Veth, d.d. 27 febr. 1897, brievenarchief Jan Veth, Rijksprentenkabinet, Amsterdam. De collectie brieven van de kunstenaar en kunstcriticus Jan Veth werd in 1984 door mr. D. A. Delprat ten geschenke gegeven aan het Rijksprentenkabinet.
- ¹⁶ Zie noot 10.
- ¹⁷ Archief Hoofddirectie nr. 98 personeelszaken

en geheime zaken, nr. 69 kabinet, d.d. 16 juni 1898, Archief Rijksmuseum, Amsterdam.

¹⁸ Brieven van A. Bredius aan J. Veth, d.d. 3 (of 7?) jan. 1899, brievenarchief Jan Veth, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

¹⁹ *De Amsterdammer*, 21 mei 1899. Voor de familierelatie Waller-Pierson, zie *Nederland's Patriciaat* 45 (1959), p. 347. Een spotprent die betrekking heeft op deze familierelatie is gepubliceerd in *De Nederlandsche Spectator* (1899), nr. 21. Zie ook: F. J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 's-Gravenhage 1975, p. 121.

²⁰ J. J. de Gelder, *Honderd teekeningen van oude meesters in het Prentenkabinet der Rijks-Universiteit te Leiden*, Rotterdam 1920, pp. 12–13. Zie ook de *Verslagen van het Rijks Kabinet van Prenten te Leiden* over de jaren 1896–1903. Tenslotte zij vermeld dat in het Leidse prentenkabinet een uitgebreid dossier berust over de periode dat F. G. Waller er 'waarnemend directeur' was. Drs. E. M. A. E. Tholen was zo vriendelijk mij inzage te verschaffen in deze stukken.

²¹ F. Lugt, *Les marques de collections de dessins & d'estampes*, Amsterdam 1921, nr. 2221.

²² Zie noot 20.

²³ Minuut aan de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. aug. 1906, dossier Prentenkabinet Leiden.

²⁴ *Levensbericht Waller 1934–1935*, p. 202 (zie noot 4).

²⁵ F. G. Waller, 'De Familie van den etser Romein de Hooghe', *De Wapenheraut* 24 (1920), pp. 213–216; F. G. Waller, 'De familie van de schilders Boursse en de Nise', *De Nederlandsche Leeuw* 49 (1931), pp. 237–243. Waller maakte een samenvatting van dit laatste artikel in *Berliner Museen* 53 (1932), p. 64. Op het Rijksprentenkabinet berust nog een ongepubliceerd manuscript van Waller getiteld: 'Jan van de Velde, zilversmid, uitvinder van het aquatint procédé ± 1655'.

²⁶ *Beschrijving van het Archief der Familie Waller-Stichting te Amsterdam, opgericht bij acte 29 oktober 1927*. Deze inventaris is begin 1937 in druk verschenen. Het archief van de familie Waller berust gedeeltelijk bij het Amsterdamse Gemeentearchief (p.A. 779); het andere gedeelte berust nog bij de familie te Rhenen.

²⁷ Aantekeningen van F. G. Waller bij Portretten der familie Waller (d.d. Amst. 1906), familiearchief Rhenen.

²⁸ Deze ca. 800 brieven en autografen van beeldende kunstenaars werden na de dood van Waller ter plaatsing aangeboden aan de universiteitsbibliotheek van Amsterdam met de bepaling *dat deze in gesloten omslag zullen worden bewaard en eerst na vijf jaar na erflaters overlijden aan het publiek mogen worden ter inzage gegeven*. Een reçu van ontvangst werd getekend door de bibliothecaris van de U.B. de heer J. Berg, Dossier III, Centrale archiefbewaarplaats, ministerie van O.K. en W., Den Haag. Tot aug. 1984 waren de brieven op de Amsterdamse U.B. niet te vinden. Op 3 aug. deelde de conservator van de afdeling Handschriften de auteur mee dat de brieven waren gevonden 'in een verhuisdoos waar tevens een gedeelte van het nog ongecatalogiseerde archief van de Bond van Ned. Kunstenaars was opgeborgen' (brief van mw. drs. C. M. Faas aan de auteur, d.d. 3 aug. 1984). Helaas was het toen niet meer mogelijk in dit artikel aandacht te besteden aan Wallers verzameling kunstenaarsautografen.

²⁹ Dossier III, Centrale archiefbewaarplaats, ministerie van O.K. en W., Den Haag.

³⁰ F. G. Waller, *Biografisch woordenboek van Noord Nederlandsche Graveurs*, 's-Gravenhage 1938.

³¹ D. Franken Dz., *Adriaen van de Venne*, Amsterdam 1878. In het handexemplaar van Franken dat berust in de bibliotheek van het Rijksmuseum, zijn talloze kanttekeningen door de auteur aangebracht.

³² Het boek in manuscriptvorm telt ca. 350 bladzijden en geeft naast een uitgebreide biografie met bijlagen hoofdstukken over de schilderijen, de grisailles, de teekeningen, de gravures en de geïllustreerde boeken. Uit het handschrift kan men opmaken dat Franken het leeuwendeel geschreven heeft. Hoewel over de uitgave van het boek vrij uitvoerig gecorrespondeerd is en Franken nog voor zijn dood in 1898 de financiering ervan garandeerde, is Waller, die belast was met de uitgave, er niet in geslaagd het boek in druk te laten verschijnen.

³³ F. G. Waller, *Lijst van steendrukkers in Nederland 1809–1875* (getypt), Bibliotheek van het Rijksmuseum (87 F 2).

³⁴ S. Moulijn, *De eerste jaren der lithografische prentkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1927.

³⁵ F. G. Waller, *Nederlandsche volksprenten in het Rijksprentenkabinet*, Amsterdam 1923 (getypt).

³⁶ Dossier I en III, Centrale archiefbewaarplaats, ministerie van O.K. en W., Den Haag. Door

E. Dronckers (zie noot 40) wordt de collectie omschreven als 'één van Nederlandsche en Vlaamsche populaire literatuur uit de vorige eeuwen, waarin de eigenlijke volksboekjes een groote rol spelen'.

³⁷ Zie J. F. Heijbroek, 'Frederik Muller (1817-1881) en zijn prentenverzamelingen', *Bulletin van het Rijksmuseum* 29 (1981), pp. 9-29.

³⁸ P. J. Buijnsters, 'De (her)ontdekking van het populaire proza uit de 17e en 18e eeuw' in: *Muller/De Vries/Scheepers. Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*, Utrecht 1981, p. 7.

³⁹ H. de la Fontaine Verwey, 'Voorrede' bij M. J. Buisman J. Fzn. (met medewerking van F. J. Dubiez), *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815*, Amsterdam z.j., p. 6.

⁴⁰ E. Dronckers, *Verzameling F. G. Waller. Catalogus van Nederlandsche en Vlaamsche populaire boeken*, 's-Gravenhage 1936.

⁴¹ *Idem* (zie noot 40), pp. 109-110 (nr. 441).

⁴² *Idem*. Een recensie met enkele aanvullingen verscheen in *Het Boek* 25 (1938-'39), pp. 71-74. De gehele collectie is in 1937 verworven door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

⁴³ Brief van A. Bredius aan ?, d.d. 25 juni 1899, documentatie L. Barnouw-de Ranitz, 's-Gravenhage.

⁴⁴ *Bibliotheca Magica; collection d'un amateur*, 8 okt. 1918, R. W. P. de Vries, Amsterdam. Zie ook *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 3 okt. 1918.

⁴⁵ De karakterisering van Wallers *Bibliotheca Magica* dank ik aan dr. F. A. Janssen, conservator van de Bibliotheca Philosophica Hermetica (brief aan de auteur, d.d. 12 jan. 1984).

⁴⁶ Zie A. Hamilton, 'Paulus de Kempnaer (non moindre Philosophe que tresbon Escrivain)', *Quaerendo* 10 (1980), pp. 293-335.

⁴⁷ Deze autografen berusten op de handschriftenafdeling van de Amsterdamse universiteitsbibliotheek.

⁴⁸ Zie F. Lugt, *Répertoire des catalogues de ventes publiques*, La Haye 1938, p. VIII.

⁴⁹ *Bibliothèque F. G. Waller-Amsterdam*, 4-5 juli 1935, Mensing et fils, Amsterdam.

⁵⁰ Brief van Jhr. H. Teding van Berkhout aan de minister van O.K. en W., d.d. 3 aug. 1933, portefeuille XXI, na nr. 20, Gemeentearchief Amsterdam.

⁵¹ Voor de precieze localisering van het schilderij *Vergezicht over de weilanden bij 's-Graveland*

door P. G. van Os ben ik veel dank verschuldigd aan J. H. Keune, die aan de hand van de molens de standplaats van de schilder exact kon localiseren.

⁵² Tekeningeninventaris: 1933: 2 t/m 69 en 1935: 44 t/m 81.

⁵³ Brief F. G. Waller aan J. J. de Gelder (d.d. 20 juni 1933); De Gelder antwoordde Waller (d.d. 22 juni 1933): ..... 'De Dirck Barendsz is een vergoeding, die de roof van het blad, dat nu in Amsterdam is, geheel doet vergeten'. De Gelder doelt hier op een vrij ongelijkwaardige ruil in 1886 van doubletten uit het Rijksprentenkabinet, waar toen J. Ph. van der Kellen directeur was, tegen prenten van het Leidse kabinet die in de nationale verzameling ontbraken. Ook een aantal tekeningen, waaronder *David als Psalmist* door Dirck Barendsz, is toen naar Amsterdam overgebracht.

⁵⁴ R.-A. d'Hulst, *Jordaens drawings*, Brussels 1974, p. 397 (cat. nr. A 324).

⁵⁵ De prenten uit het legaat Waller zijn geïnventariseerd tussen 1935 en 1939.

⁵⁶ Zie de *Verslagen van de Vereeniging 'Het Nederlandsch Openluchtmuseum'* over 1930, 1932, 1933 en 1935; resp. p. 13, 11-12, 8-9 en 8.

⁵⁷ Dossier I, Centrale archiefbewaarplaats, Ministerie van O. K. en W., Den Haag.

⁵⁸ Testament F. G. Waller, d.d. 30 juli 1930, artikel 2. Familiearchief Waller, Rhenen.

⁵⁹ Briefkaart van F. G. Waller aan J. J. de Gelder, d.d. 10 juli 1933. Archief Prentenkabinet Leiden.

⁶⁰ *Verzameling F. G. Waller-Amsterdam*, 2, 3, 4-5 juli 1935, Mensing & Zoon, Amsterdam (3 catalogi).